

OILA – JAMIYAT BAXTI VA SHAXS KAMOLOTINING PSIXOLOGIK POYDEVORI

To‘rayeva Mohina

Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti, Filologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti, O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 25_02-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20236673>

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada oila institutining ijtimoiy-psixologik tabiati, zamonaviy oilalarda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishning qonuniyatlari va o‘zbek oilalariga xos bo‘lgan psixofiziologik hamda etno-psixologik xususiyatlar tahlil etilgan. Maqolada o‘zbek psixolog olimlarining tadqiqotlariga tayangan holda, oilaning reproduktiv, iqtisodiy, tarbiyaviy, kommunikativ, rekreativ, regulyativ va felisitologik funksiyalarining shaxs kamolotiga ta‘siri yoritilgan. Shuningdek, nizoli va o‘tish davridagi oilalarning tipologik tasnifi hamda ulardagi destruktiv holatlarni korreksiyalash tizimi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: oila psixologiyasi, psixologik iqlim, emotsional muvofiqlik, nuklear oila, biarxat oila, felisitologik funksiya, etno-psixologiya, qadriyat, o‘smirlik davri

1. KIRISH: OILANING IJTIMOY-PSIXOLOGIK MAQOMI VA MUNOSABATLAR SIZOTI

Oila – insoniyat sivilizatsiyasining eng fundamental, tarixan barqaror va shu bilan birga dinamik tarzda rivojlanib boruvchi ijtimoiy institutidir. U shaxsning sotsializatsiyalashuvi, ya‘ni jamiyat a‘zosi sifatida shakllanishi, axloqiy va ma‘naviy qadriyatlarni o‘zlashtirishi uchun xizmat qiladigan ilk va eng asosiy mikro-muhit hisoblanadi. Zamonaviy psixologiya fanida oilaga shunchaki umumiy turmush tarzi yoki qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan odamlar guruhi sifatida emas, balki murakkab, ko‘p funksiyali va ochiq tizimli biopsixosotsial struktura sifatida qaraladi.

O‘zbekiston sharoitida oila instituti milliy mentalitet, tarixiy an‘analar va sharqona qadriyatlar negizida o‘ziga xos etno-psixologik xususiyatlarga ega. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq davlat miqyosida oilani muhofaza qilish, onalik va bolalikni himoya qilish ustuvor vazifa qilib belgilandi. Xususan, 1998-yilning “Oila yili” deb e‘lon qilinishi, O‘zbekiston Respublikasining “Oila kodeksi” ning qabul qilinishi hamda keyingi yillarda (jumladan, 1999-yil “Ayollar yili” va boshqalar) amalga oshirilgan tizimli islohotlar oila poydevorini huquqiy va ijtimoiy jihatdan mustahkamlashga xizmat qildi. Bugungi kunda ham har bir oilaning farovonligi, oilalardagi barqaror psixologik muhit fuqarolar totuvligi va mamlakat barqarorligining bosh mezoni hisoblanadi.

2. OILADAGI PSIXOLOGIK MUHIT VA "KATTALIK" HISSI DINAMIKASI

Oiladagi axloqiy-psixologik muhit – bu oila a‘zolarining o‘zaro munosabatlari, emotsional aloqalari, kayfiyatlari va intilishlarining barqaror majmuidir. Sog‘lom psixologik muhit er-xotin va oilaning boshqa a‘zolarida bir-biriga bo‘lgan yuksak ishonch, samimiylik, quvnoqlik, vazminlik, himoyalanganlik tuyg‘usi va o‘zaro mas‘uliyat kabi ijobiy fazilatlarni shakllantiradi.

Taniqli o‘zbek psixologi E.G. G‘oziyev o‘z tadqiqotlarida ta‘kidlaganidek, yosh avlod psixikasining rivojlanishida oilaviy identifikatsiya (o‘zini oila munosabatlarining ajralmas qismi deb bilish) yetakchi rol o‘ynaydi. Ayniqsa, bolalikdan o‘smirlik davriga o‘tish bosqichida oiladagi psixologik iqlimning ahamiyati keskin ortadi. O‘smirlik davrining bosh mezoni hisoblangan “kattalik hissi” (chuvstvo vzroslosti) yuzaga kelganda, bola o‘zini jismoniy va ijtimoiy jihatdan kattalardek his qila

boshlaydi, ularning tashqi qiyofasiga, kiyinish uslubiga, o'zaro muloqot formalariga ko'r-ko'rona yoki ongli ravishda taqlid qiladi.

Agar oilada o'zaro muloqot madaniyati yuqori bo'lsa, er-xotin o'smirning mustaqillikka bo'lgan intilishini to'g'ri baholab, unga nisbatan munosabatni "bola" formatidan "sherik/kattalar" formatiga o'tkaza olsa, o'smirlik krizisi yengil kechadi. Biroq, oiladagi psixologik muhit nomuvofiq bo'lsa – ya'ni emotsional sovuqlik, haddan tashqari yuqori tazyiq (giperopeka) yoki aksincha, nazoratsizlik (gipoproteksiya) sultonlik qilsa – bu holat tarbiyasi qiyin o'smirlarning shakllanishiga, ularda agressiya, deviant xulq-atvor yoki autistik chekinishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

3. ER-XOTIN MUVOFIQLIGI VA NOMUVOFIQLIGINING PSIXOLOGIK MEZONLARI

Oila barqarorligining yadrosi – bu er-xotin o'rtasidagi muvofiqlik (sovmestimost) hisoblanadi. Psixolog olimlar G.B. Shoumarov va V.M. Karimovalarning ilmiy ishlarida o'zbek oilalaridagi er-xotin munosabatlarining muvofiqlik darajalari tizimli ravishda tasniflangan. Taqdim etilgan materiallar asosida muvofiqlikning quyidagi uchta asosiy turini ajratib ko'rsatish mumkin:

3.1. G'oyaviy-axloqiy birgalik va dunyoqarashlar mushtarakligi

Bu daraja er va xotinning hayotiy maqsadlari, qadriyatlar tizimi, yashashdan ko'zlagan muddaolari hamda ijtimoiy mas'uliyatni his qilish darajasining mos kelishini anglatadi. Er-xotin hayotning katta ijtimoiy muammolari va talablari bilan yashasagina, umumiy maqsad sari birgalikda harakat qilsagina, oila mustahkam va mazmunli bo'ladi.

3.2. Sosial-psixologik va madaniy muvofiqlik

Er-xotinning ma'lumoti, yoshi, kasbiy qiziqishlari va umumiy madaniy saviyasidagi keskin farqlar ko'pincha sotsial-psixologik nomuvofiqlikni (disbalansni) keltirib chiqaradi. Umumiy madaniyat darajasi shaxsning kamolot darajasini belgilaydi. Oila o'zining asosiy vazifalarini amalga oshirishida er-xotinning ma'naviy-madaniy saviyasi qanchalik yaqin bo'lsa, muammolarni birgalikda, hamjihatlikda hal qilish imkoniyati shunchalik yuqori bo'ladi.

3.3. Psixologik va psixofiziologik muvofiqlik

Bu daraja er-xotinning xarakter xususiyatlari, temperament tiplari, emotsional reaktivligi hamda asab tizimining xususiyatlariga bog'liq. Masalan, xolerik va melanxolik xarakterga ega bo'lgan shaxslarning o'zaro muloqotida yuzaga keladigan psixofiziologik to'qnashuvlarni boshqarish alohida psixologik tayyorgarlikni talab etadi. Psixologik muhit kishilarning bir-birini tushunishi, boshqalarning qadrini anglashi va insonni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishi (akseptatsiya) orqali yanada aniq namoyon bo'ladi.

Muhim eslatma: Kishilarning nomuvofiqligi oila a'zolarining bir-birlari bilan muomalada va o'zaro harakatda bo'lgan ehtiyojlarining chegaralanganligida, emotsional blokirovkalarda ko'rinadi. Bunday nomuvofiqlik oqibatida oilada bir-biridan ajralish, begonalashish va destruktiv konfliktlar yuz berishi muqarrar.

4. ZAMONAVIY OILALARNING TIPOLOGIK TASNIFI VA KLASSIFIKATSIYASI

Oilashunos olimlar va sotsiologlar oilalarni ularning ichki tuzilishi, demografik ko'rsatkichlari, hukmronlik tabiati va huquqiy maqomiga ko'ra juda keng ko'lamda tasniflaydilar. Oilalarning to'liq klassifikatsiyasi quyidagi jadvalda tizimlashtirilgan:

Tasniflash mezonlari	Oila turlari va ularning qisqacha psixologik xarakteristikasi
1. To'liqlik darajasiga ko'ra	To'liq oila: ota, ona va farzandlar mavjud. Noto'liq oila: ota yoki onadan birining yo'qligi (ajralish yoki o'lim). Qayta tuzilgan oila: ikkinchi nikoh asosida qurilgan tizim.
2. Bo'g'inlar soniga ko'ra	Nuklear oila: faqat ota-ona va bolalardan iborat ikki bo'g'inli tizim. Ko'p bo'g'inli oila: ikki va undan ortiq avlod vakillari birga yashovchi an'anaviy model.
3. Bolalar soniga ko'ra	Farzandsiz oilalar, bir bolali, ikki bolali, 3-4 bolali hamda 5 va undan ortiq bolali (ko'p bolali) oilalar.
4. Ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra	Ishchilar, dehqonlar, xizmatchilar, ziyolilar, tadbirkorlar va aralash turdagi oilalar.
5. Ma'lumot darajasiga ko'ra	Oliy ma'lumotlilar, o'rta-maxsus, o'rta, tugallanmagan o'rta va maxsus yordamchi maktab ma'lumotiga ega bo'lgan shaxslar oilasi.
6. Oilaning "yoshi" (staji)	Yosh oila: 1 yilgacha. 3-5 yillik oila: ilk inqiroz bosqichi. 6-10 yillik vaqtli oilalar: barqarorlashuv davri. O'rta yoshdagi va yetuk (kariyalar) oilalari.
7. Regional va jugrofiya turi	Shahar oilasi, qishloq oilasi va shahar atrofi (aralash) tipidagi oilalar.
8. Milliy tarkibiga ko'ra	Bir millatli oila: er-xotin bir millat vakili. Baynalminal oilalar: dini, urf-odati, tili har xil bo'lgan turli millat nikohi.
9. Nikohdan qoniqqanlik	Nikohdan qoniqqanlik darajasi yuqori, o'rta saviyadagi va past saviyadagi (ajralish arafasidagi) oilalar.
10. Yetakchilik (dominantlik)	Er yetakchi bo'lgan oila: patriarxal model. Xotin yetakchi bo'lgan oila: matriarxal tendensiya.

	Biarxat oila: er va xotin yetakchilikni birga bajaradigan egalitar model.
11. Munosabatlar uslubi	Avtoritar oila: qat'iy diktat. Demokratik oila: o'zaro hurmat va tenglik. Liberal oila: loqaydlik va chegaralarning yo'qligi.
12. Yuridik holatiga ko'ra	Nikohdagi oila: qonuniy rasmiylashtirilgan. Sinovdagi oila: birga yashaydi, lekin qonuniy nikohsiz. Nikohdan tashqari oila: norasmiy, fuqarolik nikohi.

5. OILANING FUNDAMENTAL FUNKSIYALARI VA ULARNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Oila ijtimoiy tizim sifatida jamiyat va shaxs oldida bir qator hayotiy muhim funksiyalarni bajaradi. Buyuk mutafakkir Abu Rayhon Beruniy aytganidek, axloq-odob egasi bo'luvchi inson eng avvalo o'zining yurish-turishi, muomala madaniyati va hayot kechirishida oilada namuna ko'rishga ehtiyoj sezadi.

5.1. Iqtisodiy va xo'jalik-maishiy funksiya

Oila iqtisodi – bu uning byudjeti, daromadlarini rejali sarflash, kundalik xarajatlarni muvozanatlash jarayonidir. Ushbu funksiyaning psixologik qiymati shundaki, oilada o'sayotgan farzand yoshligidanoq mehnat ko'nikmalarini, iqtisodiy tejamkorlikni va moddiy resurslarni to'g'ri boshqarishni o'rganadi. Iqtisodiy barqarorlik oilada xavfsizlik va xotirjamlik tuyg'usini yaratadi.

5.2. Reproduktiv funksiya

Bu oilaning biologik uzluksizligini ta'minlash, farzand ko'rish va inson naslini davom ettirish funksiyasidir. Tabiat tomonidan berilgan avlod qoldirish instinkti oilada bolani tarbiyalash ehtiyojiga aylanadi. Er-xotinda ota-onalik tuyg'usining shakllanishi (ayolda – onalik, erkakda – otalik hissi) ularning shaxsiy kamolotida yangi psixologik bosqichni boshlab beradi. Demograflarning ta'kidlashicha, oila xalqning demografik o'sishini ta'minlashi uchun har bir oilada o'rtacha 2.6 (yoki kamida 3 ta) farzand dunyoga kelishi maqsadga muvofiqdir.

5.3. Tarbiyaviy sotsializatsiya funksiyasi

Oila – inson shaxsiyati binosining poydevoridir. Xalqimizda “Qush uyasida ko'rganini qiladi” degan naql bejiz aytilmagan. Oiladagi tarbiya orqali shaxsga jamiyatning siyosiy-g'oyaviy dunyoqarashi, axloqiy me'yorlari, madaniy namunalari va jismoniy sifatlari singdiriladi. Bola o'z oilasida ota-onadan tashqari buva-buvi, qarindosh-urug' va mahallaning ham tarbiyaviy ta'sirini qabul qiladi.

5.4. Kommunikativ va emotsional muloqot funksiyasi

Oila a'zolarining o'zaro muloqoti va bir-birini tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondiradi. Zamonaviy urbanizatsiya va texnika taraqqiyoti davrida oilalarda o'zaro jonli suhbatlarning kamayishi – “nuklear emotsional sovuqlik” muammosini keltirib chiqarmoqda. Muloqotning etishmasligi esa er-xotin o'rtasida emotsional kontaktning uzilishiga olib keladi.

5.5. Rekreativ va rekreatsion-korreksion funksiya

Bu funksiya oila a'zolarining jismoniy, moddiy va ma'naviy-psixologik jihatdan tiklanishini (reabilitatsiyasini) ta'minlaydi. Oila – inson tashqi dunyodagi stresslardan, ishlab chiqarishdagi charchoqlardan xalos bo'ladigan, dam oladigan maskandir. Bo'sh vaqtni birgalikda mazmunli o'tkazish, oilaviy turizm, madaniy hordiq chiqarish oila mustahkamligining bosh omilidir.

5.6. Felisitologik funksiya (Baxt funksiyasi)

"Felisite" (italyancha) – baxt degan ma'noni anglatadi. Oilaning felisitologik funksiyasi – bu har bir oila a'zosining shaxsiy baxtga, emotsional farovonlikka erishishini ta'minlashdir. Inson o'ziga ato etilgan baxtning to'rtidan uch qismini oiladan, qolgan qismini esa boshqa sohalardan topadi. Er-xotinning bir-birini to'liq tushunishi – ularning o'zlaridagi tabiiy-ijodiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishga zamin yaratadi.

5.7. Regulyativ va ijtimoiy nazorat funksiyasi

Oila a'zlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarish tizimidir. U birlamchi ijtimoiy nazoratni, oilada o'zaro majburiyatlar va tartib-qoidalarga rioya etilishini ifodalaydi. Zamonaviy egalitar (teng huquqli) oilalarda bu funksiya avtoritar tazyiq bilan emas, balki axloqiy me'yorlar, o'zaro kelishuv va demokratik muloqot asosida amalga oshiriladi.

6. OILAVIY NIZOLAR VA INQIROZLI HOLATLARNING PSIXOKORREKSIYASI

Har bir tizim kabi oila ham o'z taraqqiyoti davomida inqirozlarni boshdan kechiradi. Oilaviy munosabatlarning yomonlashuvi, asabiy taranglik (stress), suitsidial tendensiyalar yoki ajralish istagining paydo bo'lishi – tizimdagi jiddiy psixologik dekompensatsiyadan dalolat beradi.

O'zbekiston sharoitida bunday noxush holatlarning oldini olish va oilaviy nizolarni barham berish maqsadida ko'p bosqichli psixologik yordam ko'rsatish tizimi yo'lga qo'yilgan:

Psixologik maslahatxonalar (Oila markazlari): Yoshlarga oilaviy hayot asoslari va nizolarni konstruktiv hal etish yo'llari o'rgatiladi.

"Ishonch telefonlari" va "Qalb markazlari": Emotsional inqiroz holatidagi shaxslarga tezkor psixologik yordam ko'rsatadi.

Tizimli treninglar: Oilada muloqot madaniyatini yuksaltirish, empatiyani rivojlantirishga qaratilgan amaliy psixologik mashg'ulotlar.

7. XULOSA VA TAVSIYALAR

Oila – shunchaki biologik yoki huquqiy birlik emas, u insonning ruhiyati orom topadigan, ma'naviy va emotsional ehtiyojlari to'laqonli qondiriladigan muqaddas makondir. Oiladagi psixologik muhitni sog'lom saqlash, uning har bir funksiyasini mas'uliyat bilan bajarish nafaqat shaxsiy baxtning, balki qudratli, intellektual salohiyatli va barqaror jamiyat qurishning eng oliy kafolatidir.

Oila a'zolarining o'zaro hurmati, mehr-oqibati va ijobiy psixologik iqlimi – respublikamizning ozod va obod, kelajagi buyuk davlat bo'lib gullab-yashnashiga xizmat qiluvchi eng asosiy va eng qadrli strategik resursdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimova V.M. Oila psixologiyasi: Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2007.

2. Shoumarov G.B. va boshqalar. Oila psixologiyasi: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent: "Sharq", 2008.
3. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi: O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Noshir", 2010.
4. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab va o'smir psixologiyasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1999.
5. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – Toshkent: "Adolat", 1998 (va keyingi o'zgartirishlar).

